

Βασιλική Συθιακάκη & Μαρία Μαρή

Συνέχειες, ασυνέχειες και μεταβολές στην κατοίκηση των πόλεων της κεντρικής Κρήτης κατά την περίοδο μετάβασης από την ύστερη αρχαιότητα στους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Τα τεκμήρια της νεότερης αρχαιολογικής έρευνας

ABSTRACT

Recent archaeological research and cross-examination of older excavation data have begun to shed light on the historical period between late antiquity and the 9th c. that was once called “the Dark Ages of Byzantium”. Crete, which up to the 9th c. remained free of enemy invasions, offers a unique opportunity for the study of urban development during the pre-medieval period. Until recently this field remained unexploited due to the dominant perception that the island was a remote area of the Byzantine Empire, rather cut off by developments, an argument now overturned by the evidence of the recent archeological investigation. Ongoing excavations in the ancient cities of Central Crete, such as Gortys, Leben, Matala, Knossos, Heraklion, Chersonesos and Inatos, prove the continuity of habitation and the flourishing of those cities, at least until the end of the 8th c. Even before the Arab invasion, the decline of trade due to raids, plague, famine and the devastation by the earthquake of 795 led to the abandonment of the ancient cities and to people seeking refuge into the small fortresses built on the nearby hills or reconstructed Hellenistic acropoleis. Only the major ports of Heraklion, Kydonia and Ierapetra survived, well protected by their large city walls. When the Arabs landed on the south coast in 823 or 826, they faced small fortified installations based on agriculture for their survival. They settled in the fortified cities of Heraklion and Kydonia, where they engaged in piracy and trade, paying no interest to the agricultural hinterland except for taxation.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: τοπογραφία, κεντρική Κρήτη, οικιστικές μεταβολές, Πρωτοβυζαντινή περίοδος, Πρωτοβυζαντινοί οικισμοί, μεταβατικοί χρόνοι, αραβική κατάκτηση, Γόρτυνα, Λεβήνα, Μάταλον, Κνωσός, Ηράκλειο, Χερσόνησος, Ίνατος

ΓΟΡΤΥΝΑ

Ο ηγετικός ρόλος της *Γόρτυνας* καθορίστηκε με την αναγόρευσή της σε πρωτεύουσα της ρωμαϊκής επαρχίας Κρήτης και Κυρηναϊκής (Di Vita 2015, 66-67). Την περίοδο που ακολούθησε εξελίχθηκε στην πιο πολυάνθρωπη πόλη του νησιού και κοσμήθηκε με εξαιρετικά οικοδομήματα αντάξια του ρόλου της (Di Vita 2015, 171-181, 214-250, 275-317). Στους πρωτοβυζαντινούς χρόνους επλήγη από αλληπάλληλες σεισμικές καταστροφές, εξακολούθησε ωστόσο να αποτελεί το σημαντικότερο διοικητικό, οικονομικό και εκκλησιαστικό κέντρο του νησιού τουλάχιστον ως τα τέλη του 8ου αιώνα. Ο ρόλος της στην πεδιάδα της Μεσαράς υπήρξε κυρίαρχος με τις παλαιότερες πόλεις να έχουν μεταβληθεί σε δορυφόρους της.

Μετά τον σεισμό του 365 και την κατάρρευση των περισσότερων εθνικών μνημείων, η περιοχή του λεγόμενου Πραιτωρίου υπέστη σημαντικές διαφοροποιήσεις. Τα εθνικά ιερά καταστράφηκαν (Zanini 2009, 49-51). Η δικαστική βασιλική του Δοσιθέου κατέλαβε μέρος του συγκροτήματος των θερμών (Di Vita 2015, 181-214). Η οικιστική χρήση του χώρου εκατέρωθεν της βόρειας οδού, με μεγάλων διαστάσεων κατοικίες και μικρές οικίες πλάι σε βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, διατηρήθηκε ως τον όψιμο 8ο αιώνα (Sodini 2004, 676-677, Lippolis κ.ά. 2012, 246-248, 253-256, Lamburgo κ.ά. 2015, Zanini κ.ά. 2015, Perna 2015).

Το επίκεντρο της χριστιανικής λατρείας μετατοπίστηκε στο δυτικό όριο της πόλης, όπου ανεγέρθηκαν η βασιλική του Μαυρόπαπα (Baldini 2002) και η πεντάκλιτη επισκοπική βασιλική (Μπορμπουδάκης 2004, Farioli 2004, Ricciardi 2004). Όπως τεκμηριώθηκε προσφάτως, στη διάρκεια του 6ου αιώνα μία τρίκλιτη βασιλική ανεγέρθηκε στον χώρο της αρχαίας Αγοράς, πιθανότατα ως μαρτύριο της πρώτης διδασκαλίας του Αποστόλου Τίτου στη Γόρτυνα και ως χώρος προσκυνήματος του λειψάνου του (Συθιακάκη 2016).

Ο σεισμός των αρχών του 7ου αι. προκάλεσε εκτεταμένες καταστροφές και συνακόλουθες ανακατασκευές (Di Vita 2015, 193-199, Μπορμπουδάκης 2004, 628, Perna 2015, 577, Συθιακάκη 2016), αλλά δεν έπληξε σημαντικά την οικονομία της πόλης, η οποία εξακολούθησε να εισάγει προϊόντα από την Καρχηδόνα, την Αλεξάνδρεια, τη Συροπαλαιστίνη και την Κύπρο (Portale-Romeo 2000, 302-367, 384-393, 399-406, Rizzo 2000, 45-54, Perna 2015, 578-579, Rizzo ²2000, 60-61, Rizzo ³2000, 65-66). Η οριστική εγκατάλειψη οφείλεται σ' έναν ισοπεδωτικό σεισμό, που παλαιότερα τοποθετείτο γύρω στο 670 (Di Vita 1988-1989, 454-459). Τα νεότερα ανασκαφικά στοιχεία, ωστόσο, τεκμηριώνουν τη συνέχιση της εμπορικής και παραγωγικής δραστηριότητας (Baldini 2009, 649, Vitale 2008, Fabrini – Perna 2009, 121-138, Baldini 2012, 259-262, Perna 2015, 575-584) και την επιβίωση των μεγάλων χριστιανικών ναών ως τα τέλη του 8ου αιώνα (Baldini, Barbarpiccola, Brokalakis, Casali, Donadei, Marsili, Orlandi, Pellacchia 2015).

Η καταστροφή της Γόρτυνας και πολλών κρητικών πόλεων επήλθε, καθώς φαίνεται, από τον σφοδρό σεισμό του 795 που καταγράφεται από τον Θεοφάνη (*Θεοφ. Χρονογρ.*, Α.Μ. 6288.10, 728.11, Πλατάκης 1950, 475, Παπαζάχος – Παπαζάχου 1999, 236). Μετά την καταστροφή και μπροστά στον αραβικό κίνδυνο οι κάτοικοι αναζήτησαν ασφαλές καταφύγιο στην ακρόπολη, η οχύρωση της οποίας είχε επισκευαστεί στον 7ο ή τον 8ο αι. (Perna 2012, 145-167). Εκεί αναπτύχθηκε ένας μικρός σε έκταση οικισμός, με δύο βασιλικές οικοδομημένες στα ερείπια προγενέστερων (Perna 2012, 167-193), που επιβίωσε στη διάρκεια της αραβοκρατίας και ως τις αρχές της δεύτερης βυζαντινής περιόδου (Scrinari 1968, 90-96, Perna 2012, 186 και σημ. 586).

Από τα κατεστραμμένα μνημεία της πεδινής πόλης ανακατασκευάστηκε αμέσως μετά τον σεισμό και παρέμεινε σε χρήση ως τη Βενετοκρατία μόνον ο ναός που φιλοξένησε τα λείψανα του ιδρυτή της κρητικής εκκλησίας Αποστόλου Τίτου (Συθιακάκη 2011, η ίδια 2016, η ίδια, 2017)¹.

¹ Πρόκειται για την τρουλλαία σταυρική βασιλική που ανασκάφηκε από τον G. Gerola (1908, 31-40), ερευνήθηκε μερικώς από τον Στ. Ξανθουδίδη (1913) και δημοσιεύτηκε από τον Αν. Ορλάνδο (1926). Το μνημείο δέχτηκε έκτοτε ποικίλες χρονολογήσεις που κυμαίνονται από τον 6ο ως τον 10ο αιώνα, ενώ αμφισβητήσεις διατυπώθηκαν και για την ταύτισή του· βλ. Baldini 2009. Οι αρχαιολογικές έρευνες των ετών 2010 και 2013-2015 (Συθιακάκη 2011, 2016, 2017) αποκάλυψαν την υποκείμενη τρίκλιτη βασιλική και έθεσαν τα

ΤΑ ΛΙΜΑΝΙΑ ΤΗΣ ΓΟΡΤΥΝΑΣ

ΛΕΒΗΝΑ (ΛΕΝΤΑΣ)

Η Λεβήνα υπήρξε σημαντικό εμπορικό λιμάνι της νότιας Κρήτης, επίνειο της Γόρτυνας, και το σπουδαιότερο λατρευτικό κέντρο του Ασκληπιού, το οποίο ιδρύθηκε από τους Γορτύνιους τον 5ο αι. π.Χ. σε δεσπόζουσα θέση πάνω σε λόφο (Sanders 1982, 113-114 με προγενέστερη βιβλιογραφία, Βαλλιάνου 1989, Melfi 2004, 515-529, της ίδιας 2007). Ο οικισμός αναπτύχθηκε ανάμεσα στα βραχώδη ακρωτήρια Ψαμμιδομούρι στα ανατολικά και Λέοντα στα δυτικά. Στις υπώρειες του Ψαμμιδομουρίου υπάρχουν ενδείξεις κατοίκησης τουλάχιστον από τα γεωμετρικά ως τα αρχαϊκά χρόνια, χωρίς να αποκλείεται η ύπαρξη οχυρής ελληνιστικής ακρόπολης, τα νεκροταφεία της οποίας αποκαλύφθηκαν στις ανατολικές υπώρειες.

Κατά τις ανασκαφικές έρευνες των τελευταίων ετών πιστοποιήθηκε ότι η πόλη διέθετε ρωμαϊκή οχύρωση με χυτό πυρήνα και επένδυση από πλινθοδομή, με κυκλικούς γωνιακούς πύργους, λείψανα της οποίας διατηρούνται σε ύψος κατά μήκος της παραλίας. Η οχύρωση της Λεβήνας πρέπει να ερμηνευτεί σε συνδυασμό με αντίστοιχα μεγάλης κλίμακας ρωμαϊκά οχυρωματικά έργα σε λιμενικές πόλεις της νότιας Κρήτης, όπως η Λασσαία και η Ιεράπετρα (Μαρή 2010, 200-210). Η αναγκαιότητα των οχυρώσεων αυτών για τους ρωμαϊκούς χρόνους παραμένει προβληματική, η επισκευή και ενίσχυσή τους ωστόσο στους πρωτοβυζαντινούς συνδέεται άρρηκτα με τις αραβικές επιδρομές. Η πόλη επλήγη από τον σεισμό και το τσουνάμι του 365, αλλά και από τον σεισμό του 448, όπως μαρτυρούν διάσπαρτες ταφές των μέσων του 5ου αιώνα στον αρχαίο πολεοδομικό ιστό. Ακολούθησε ανοικοδόμηση, που καταλαμβάνει το τμήμα νότια του Ασκληπιείου και ανάμεσα στα δύο ακρωτήρια. Στο κέντρο περίπου του οικισμού εντοπίστηκε το δυτικό τμήμα δρομικού κτηρίου, πιθανόν παλααιοχριστιανικής βασιλικής, που υπέστη μετασκευές στον 7ο αιώνα.

Η βασιλική του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου βρίσκεται στις βόρειες υπώρειες του πρωτοβυζαντινού οικισμού μόλις 150 μ. ΝΑ του Ασκληπιείου (Gerola 1914-1915, 1153-1158). Ενδεχομένως σχετίζεται με τη λειτουργία ενός νεκροταφείου, καθώς περιμετρικά της έχουν αποκαλυφθεί ταφές. Το παρακείμενο ιερό του Ασκληπιού και το συγκρότημα που το περιέβαλλε φαίνεται να δέχτηκε επισκευές και προσθήκες, όχι μόνο κατά τους ρωμαϊκούς αλλά και κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους. Η συνέχιση της λατρείας του Ασκληπιού επιβεβαιώνεται από δύο αφιερωματικές επιγραφές του 6ου και 7ου αιώνα. Με το Ασκληπιείο φαίνεται να σχετίζεται μεγάλο λουτρικό συγκρότημα με αντίστοιχη διάρκεια χρήσης, τμήμα του οποίου ανασκάφηκε προσφάτως στα νότια πρηνή του λόφου. Μετά τον 7ο αι. ο παραλιακός οικισμός φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε πιθανόν εξαιτίας της αραβικής απειλής. Λείψανα κτισμάτων, ναών, διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη και υπολείμματα οχυρωμένης ακρόπολης στη νότια κλιτύ του ακρωτηρίου Ψαμμιδομούρι, πρέπει να ανήκουν στον οχυρωμένο οικισμό που διαδέχτηκε τον προηγούμενο.

όρια για τη χρονολόγηση του τρουλλαίου ναού μεταξύ του σεισμού του 795 και της αραβικής κατάκτησης; βλ. και τα σχετικά σχόλια στο Μαμαλούκος 2013, 11 και σημ. 19.

ΜΑΤΑΛΟΝ (ΜΑΤΑΛΑ)

Η πρωτοβυζαντινή πόλη των Ματάλων ανεγέρθηκε πάνω στα ερείπια των κτηρίων της ρωμαϊκής περιόδου, που καταστράφηκαν σε μεγάλη έκταση από τον σεισμό και το τσουνάμι του 365 μ.Χ. Τα πρωτοβυζαντινά κτήρια, από τα οποία έχουν ανασκαφεί οργανωμένα συγκροτήματα με εργαστηριακές και αποθηκευτικές χρήσεις (Sanders 1982, 114, Βασιλάκης 1985, 295-296, Δημοπούλου 1987, 543, Βαλλιάνου 1990, 420-423, Μανδαλάκη 2001-2004, 349-351), διατηρούν στοιχεία αλληπάλληλων επισκευών και κινητά ευρήματα που τεκμηριώνουν τη συνεχή τους χρήση τουλάχιστον ως τον 7ο αιώνα. Αντίστοιχη διάρκεια ζωής φαίνεται ότι είχε το βόρειο νεκροταφείο των λαξευτών τάφων (Βαλλιάνου 1988, 538-542, της ίδιας 1989, 436-438 και 1990, 423-427). Η ταύτιση της παλαιοχριστιανικής βασιλικής με ψηφιδωτά δάπεδα, που είδε ο Cr. Buonadenti (Van Spitael 1981, 110), με τον σπηλαιώδη ναό της Παναγίας του ανατολικού βραχώδους πρανού (Baldini 2009, 655-656), μπροστά στον οποίο βρέθηκαν δύο σύνθετα ιωνικά κιονόκρανα με το μονόγραμμα του επισκόπου Βετρανίου, δεν είναι ασφαλής, καθώς τα μεν κιονόκρανα φαίνεται ότι μεταφέρθηκαν εκεί από την πεντάκλιτη επισκοπική βασιλική της Γόρτυνας (Συθιακάκη 2011, 2016 και 2017, σημ. 6), η δε διαμόρφωση του εδάφους δεν επιτρέπει την ανάπτυξη ενός μνημείου ανάλογων διαστάσεων. Ωστόσο, τα άφθονα κτηριακά λείψανα και το τοπωνύμιο «Καστρί» που διατηρεί το ανατολικό ύψωμα παραπέμπουν στην ύπαρξη μιας οχυρωμένης εγκατάστασης, στην οποία φαίνεται ότι αποτραβήχτηκαν οι κάτοικοι μετά την εγκατάλειψη του ευπρόσβλητου στις αραβικές επιδρομές παραθαλάσσιου οικισμού.

ΚΝΩΣΟΣ

Η ελληνιστική, ρωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή πόλη της Κνωσού εκτεινόταν στην κοιλάδα βόρεια του μινωικού ανακτόρου (Whitelaw 2000). Η περιοχή που καταλαμβάνει το βόρειο τμήμα του μινωικού ανακτόρου, αν και προσελκύει το ενδιαφέρον των ερευνητών από την εποχή του Arthur Evans, δεν έχει ανασκαφεί συστηματικά. Οι σποραδικές σωστικές ανασκαφές εκτός των ορίων της αδόμητης ζώνης Α προστασίας χαρακτηρίζονται από σχετική ασάφεια (Sweetman 2007), ενώ τα περισσότερα δημοσιευμένα στοιχεία προέρχονται από επιφανειακές έρευνες. Η συστηματική καλλιέργεια και η λιθολόγηση του επιφανειακού υλικού για την ανέγερση των γύρω οικισμών, αλλά απ' ό,τι φαίνεται και του βενετσιάνικου και οθωμανικού Χάνδακα, έχει αφανίσει σε μεγάλη έκταση τις επιφανειακές ενδείξεις. Οι μαρτυρίες των περιηγητών του Μεσαίωνα και των Νεότερων χρόνων για την περιοχή είναι επίσης φειδωλές και συχνά συγκεχυμένες (Κόπακα 2004).

Η παλαιότερη άποψη, που ήθελε τους κατοίκους της Κνωσού να μετοικούν στο Ηράκλειο μετά τον σεισμό του 365 (Tsougarakis 1988, 311) και την πόλη να εγκαταλείπεται οριστικά ως τον 6ο ή 7ο αι., (Hood & Smyth 1981, 26, Sanders 1982, 14 & 152, Hayes 2001, 433, Sweetman 2004, 353) προσκρούει στα νεότερα αρχαιολογικά ευρήματα (Sweetman 2004, 324, της ίδιας 2012) και τα στοιχεία των εκκλησιαστικών πηγών, τα οποία τεκμηριώνουν την ύπαρξη επισκοπής από τα μέσα του 2ου τουλάχιστον αιώνα ως τις αρχές του 9ου. Ο επίσκοπος Κνωσού Πινυτός αναφέρεται γύρω στο 170 στις επιστολές του επισκόπου Κορίνθου Διονυσίου, που

διέσωσε ο Ευσέβιος (*Εκκλ. Ιστορία*, III, κεφ. 23-25, έκδ. Schwarz 1922, Κονιδάρης 1953, 463-464). Από την περιοχή της Κνωσού προέρχεται επίσης ένα μολυβδόβουλο του αρχιεπισκόπου Ανδρέα του α' μισού του 8ου αι. (Ξανθουδίδης 1925, 44 No 7.1), που τεκμηριώνει τη διακίνηση αλληλογραφίας ανάμεσα στην εκκλησιαστική διοίκηση της Κνωσού και τον αρχιεπίσκοπο Κρήτης. Τελευταία αναφορά στον επίσκοπο Κνωσού πριν από την αραβική κατάκτηση γίνεται στο Εικονομαχικό Τακτικό των αρχών του 9ου αι., ενώ μετά την ανάκτηση της Κρήτης από τους Βυζαντινούς το όνομα του επισκόπου Κνωσού επανέρχεται στο 3ο Τακτικό του Βασιλείου Βουλγαροκτόνου, το 980 (Κονιδάρης 1953, 478 & παρένθ. πίν. Β'), χωρίς να μπορεί να αποκλειστεί η μετακίνηση της έδρας, όπως συνέβη στην επισκοπή Χερσονήσου.

Από αρχαιολογικής άποψης, την ύπαρξη οικισμού μετά το 365 τεκμηριώνει η ύπαρξη τουλάχιστον τριών βασιλικών. Η πρώτη αποκαλύφθηκε στη διάρκεια σωστικής ανασκαφής στον χώρο του βόρειου νεκροταφείου (χάρτης Hood & Smyth 1982, θέση 66, Megaw 1984, Sweetman 2004, 328-343, πίν. 36a, 37-47a, Varalis 1999), διέθετε τρίκογχο ιερό και ταφικό περίβολο και στο εσωτερικό της είχαν διανοιχθεί πολυάριθμες ταφές. Χρονολογήθηκε στις αρχές του 5ου αι. Μία δεύτερη, μικρών διαστάσεων, τρίκλιτη βασιλική με ψηφιδωτά δάπεδα αποκαλύφθηκε κοντά στο ΒΑ όριο του οικισμού, ανατολικά του Βενιζελείου Νοσοκομείου (χάρτης Hood & Smyth 1982, θέση 74, Frend & Johnston 1962, Sweetman 2004, 343-351, πίν. 36b, 47b, 48). Και οι δύο ανεγέρθηκαν πιθανόν στις αρχές του 5ου αι. και παρέμειναν σε χρήση τουλάχιστον ως τον 7ο, ίσως και ως τις αρχές του 9ου αι. (Frend & Johnston 1962, 212). Λείψανα μιας τρίτης βασιλικής σώζονται στον χώρο του σύγχρονου ναού της Αγίας Σοφίας (χάρτης Hood & Smyth 1982, θέση 235, Sweetman 2004, 324). Διάσπαρτα ευρήματα, όπως ταφές και κινητά ευρήματα, τεκμηριώνουν την ύπαρξη του οικισμού όχι πια ως τον 8ο (Sweetman 2004, 326-328), αλλά τουλάχιστον ως τον πρώιμο 9ο αιώνα.

Στο παρελθόν διατυπώθηκε η άποψη ότι οι δύο ερευνημένες βασιλικές αποτελούσαν το λατρευτικό κέντρο της παλαιοχριστιανικής πόλης, το οποίο είχε αναπτυχθεί έξω από τα όρια της ρωμαϊκής (Frend & Johnston 1962, 186). Ωστόσο η περιοχή εξακολουθούσε να έχει ταφική χρήση τουλάχιστον ως τον 7ο ή 8ο αιώνα, ενώ το μεγαλύτερο μέρος της κοιλάδας που καταλάμβανε ο ρωμαϊκός οικισμός δεν έχει ποτέ ανασκαφεί. Οι πρόσφατες έρευνες βόρεια του Βενιζελείου έφεραν στο φως έναν λιθόστρωτο ρωμαϊκό δρόμο σε χρήση ως τον 7ο ή 8ο αι., που διαχώριζε τον πολεοδομικό ιστό από τη ζώνη των βορείων νεκροταφείων (Ρουσάκη, Μπροκαλάκης, Τριανταφυλλίδη, 2016).

Η θέση της πρώτης βασιλικής μέσα στα όρια του βόρειου νεκροταφείου σε χρήση από την αρχαιότητα (Καρέτσου 2008, 51-53) και μέσα στα όρια ταφικού περιβόλου με οστεοθήκες και μωσαϊκό σε χρήση από τη ρωμαϊκή περίοδο (Sweetman 2005), η τρίκογχη διαμόρφωση του ιερού (Grabar 1946, 102-110, Varalis 1999, 195 & σημ. 1), ο ιδιαιτέρως πλούσιος εσωτερικός διάκοσμος (μαρμαροθετήματα και επιτοίχια ψηφιδωτά) και η ταφική χρήση (*campo sancto*), παραπέμπουν σε μαρτύριο (Varalis 1999, 203-213) που ανεγέρθηκε στον τόπο ταφής ενός σημαντικού για την πόλη προσώπου και αποτέλεσε έκτοτε τόπο λατρείας των λειψάνων του. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι από την Κνωσό καταγόταν ο Ζωτικός, ένας από τους Αγίους Δέκα, που μαρτύρησαν στο αμφιθέατρο της Γόρτυνας κατά τη διάρκεια του διωγμού του Δεκίου στα

μέσα του 3ου αιώνα. Από την άποψη αυτή, η βασιλική του βόρειου νεκροταφείου αποτελούσε ένα σημαντικό κέντρο λατρείας εκτός του πολεοδομικού ιστού (*fuori le mura*), φαινόμενο ιδιαίτερος συνηθισμένο κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Από την άλλη πλευρά, η λεγόμενη «βασιλική του Σανατορίου» έχει μικρές διαστάσεις και κατασκευάστηκε σε χώρο που λειτουργούσε ως νεκροταφείο τουλάχιστον από τους ρωμαϊκούς χρόνους. Μεταξύ των ταφών εντοπίστηκαν μαυσωλεία που χρονολογούνται το νωρίτερο στον 4ο αιώνα (Sweetman 2004, 345). Η ταύτιση της βασιλικής με μαρτύριο αποκλείστηκε, επειδή το νεκροταφείο φαίνεται να προϋπήρξε της λειτουργίας της (Sweetman 2004, 346). Ωστόσο το δάπεδο του νάρθηκα ενσωματώνει σε περίοπτη θέση τάφο, πιθανότατα του 3ου αι., με οπή για τελετουργικές προσφορές, που περιείχε ακέφαλο λείψανο, στοιχείο όχι ασύμβατο με μια τέτοια χρήση.

Η τρίτη εντοπισμένη βασιλική κάτω από τον ναό της Αγίας Σοφίας φαίνεται να είχε σχετικά μεγάλες διαστάσεις. Τίποτε δεν μπορεί προς το παρόν να ειπωθεί για τη λειτουργία της παρά μόνο για τη θέση της κοντά στις όχθες του Καιράτου, που πιθανότατα συμπίπτει με τις ανατολικές παρυφές του πρωτοβυζαντινού οικισμού. Τα τρία αυτά χριστιανικά μνημεία φαίνεται να χωροθετούνται στις Β και ΒΑ παρυφές του οικισμού, που δεν φαίνεται να συρρικνώθηκε από την περίοδο των ρωμαϊκών χρόνων.

Θα πρέπει εδώ να γίνει αναφορά στη μαρτυρία μιας πηγής που μπορεί να έχει ενδιαφέρον για την έρευνα. Κατά την επίσκεψή του στην Κνωσό (1586) ο Ο. Belli αποτύπωσε την κάτοψη μιας μεγάλης βασιλικής, που κατά κανόνα ταυτίζεται με τη βασιλική του βορείου νεκροταφείου (Falkener 1854, 24-25, Κόπακα 2004, 501-503, εικ. 47.2). Παρά το ότι περιγράφει το κτίσμα ως θέατρο ή *circus* και η ακρίβεια του σχεδίου του έχει αμφισβητηθεί, η κάτοψη που παραθέτει αφορά ένα κτήριο με βαθιά αψίδα υποστηριζόμενη από τρεις αντηρίδες και κιονοστοιχία με 24 κίονες. Στη δυτική πλευρά του μνημείου διαμορφώνεται νάρθηκας και τρίστωο αίθριο, που επικοινωνεί στα άκρα με ζεύγη προσκτισμάτων. Τα τελευταία εφάπτονται στην εξωτερική τους πλευρά με μικρά τετράστωα αίθρια. Η κάτοψη μαρτυρεί κτήριο μεγάλων διαστάσεων και μνημειακού σχεδιασμού που θα μπορούσε να ταυτιστεί με την επισκοπική βασιλική της πόλης. Ένα ακόμη κτήριο, του οποίου η λειτουργία στους πρωτοβυζαντινούς χρόνους πρέπει να διερευνηθεί, είναι η λεγόμενη «ρωμαϊκή βασιλική» στη θέση «Βασιλικά», ένα κτήριο επίσης μνημειακών διαστάσεων, το οποίο διαιρείται εσωτερικά με πεσοστοιχίες και διασώζει επιβλητικά λείψανα ως σήμερα. Τμήματα (τουλάχιστον) του κτηρίου φαίνονται να ανάγονται στους πρωτοβυζαντινούς χρόνους, ενώ το σωζόμενο ύψος του μαρτυρεί ότι ήταν σε χρήση ως την τελική εγκατάλειψη της πεδινής πόλης (διαφορετικά θα είχε κατεδαφιστεί).

Ο Belli μεταφέρει επίσης την πληροφορία ότι η Κνωσός διέθετε οχύρωση μήκους 4 μιλίων. Σήμερα ο εντοπισμός λειψάνων οχύρωσης είναι δυσχερής. Τα λείψανα ευθύγραμμη τοιχοποιίας, που έμειναν γνωστά ως «Μακρύς Τοίχος» στα ανατολικά του οικισμού, έχουν ερμηνευτεί ως επιμήκης στοά. Η επιφανειακή έρευνα στην κορυφή του λόφου της Μοναστηριακής Κεφάλας εντόπισε τμήματα ισχυρής τοιχοποιίας με άφθονη χρήση συνδετικού κονιάματος και θραυσμάτων πλίνθων, τα οποία φαίνεται περισσότερο να σχετίζονται με

δεξαμενή υδραγωγείου.² Στα ανατολικά πρηνή του λόφου διατηρούνται ίχνη υδαταγωγού με υδραυλικό κονίαμα, ερείπια λουτρού καθώς και άφθονη κεραμική της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Στον λόφο αυτό (κοντά στη Φορτέτσα) αναφερόταν πιθανότατα ο Edward Lear στα 1864 (Lear 1984 66, Κόπακα 2004, 508), όταν περιέγραφε την «ακρόπολη» της Κνωσού, στην οποία σώζονταν αρχαίοι δόμοι και λείψανα βυζαντινών ή μεσαιωνικών τοίχων. Την παρατήρησή του επιβεβαίωσε έναν χρόνο αργότερα ο Th. Spratt (Spratt 1865, I, 59-60).

Στη βάση του ίδιου λόφου, οι ανασκαφικές έρευνες της Βρετανικής Σχολής έφεραν στο φως ένα σημαντικό μολυβδόβουλο του τέλους του 8ου ή του πρώτου μισού του 9ου αι., κάποιου Ιωάννη που κατείχε το υψηλό αξίωμα του «βεστίτορα και πρωτονοταρίου του βασιλικού σακελλίου» (Dunn 2004). Αποτελεί μια ισχυρή ένδειξη ότι η Κνωσός επιβίωσε μετά τη σεισμική καταστροφή του 795, πιθανόν με μεταφορά του οικισμού στους γύρω λόφους. Το τοπωνύμιο «μοναστηριακή κεφάλα» είναι επίσης ενδεικτικό.

Εξίσου πιθανή είναι η ύπαρξη ενός οχυρού βυζαντινού οικισμού στον λόφο της Φορτέτσας, εκεί όπου οι Οθωμανοί κατασκεύασαν πρόχειρα ένα φρούριο για να στεγάσει το στρατηγείο τους κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Χάνδακα. Η οθωμανική ονομασία του φρουρίου *Kale-I-Cedit* (νέο φρούριο), καθώς και η επιβίωση του βενετσιάνικου τοπωνυμίου *Fortezza*, καθιστούν πιθανή την ύπαρξη μιας προγενέστερης οχύρωσης.

Η συνέχιση της κατοίκησης στην ευρύτερη περιοχή της Κνωσού τεκμηριώνεται και από τα νομίσματα της αραβικής περιόδου που βρέθηκαν στις όχθες του Καιράτου (Miles 1970, 290-291, του ίδιου 1972) και πρέπει να ερμηνευτούν ως προϊόντα συναλλαγής (Τσουγκαράκης 1987, 379-380, του ίδιου 2011, 292-294). Υπό το πρίσμα αυτών των δεδομένων οι παλαιότερες απόψεις περί μετεγκατάστασης των κατοίκων της Κνωσού στο Ηράκλειο θα πρέπει να αναθεωρηθούν και οι σχέσεις μεταξύ των δύο πόλεων, που φαίνεται ότι συνυπήρξαν για μεγάλο χρονικό διάστημα, να διερευνηθούν περαιτέρω.

ΗΡΑΚΛΕΙΟ, RABDH EL KHANDAQ, ΧΑΝΔΑΚΑΣ

Η λειτουργία του μικρού φυσικού όρμου του Ηρακλείου ως επινεΐου της Κνωσού, από την οποία απέχει μόλις 5 χιλιόμετρα, τεκμηριώνεται από τη σχετική μαρτυρία του Στράβωνα (Στράβων 10. 4.7, 10. 5.1). Σποραδικά λείψανα μαρτυρούν ότι η θέση είχε κατοικηθεί από τους μινωικούς χρόνους, ενώ προσφάτως ταυτοποιήθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη περιθυρώματος από λατρευτικό κτίσμα της πρωτοαρχαϊκής περιόδου εξαιρετικής τέχνης, από σωστική ανασκαφή κοντά στο Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα παλαιότερα σωζόμενα λείψανα ισχυρής χερσαίας και λιμενικής οχύρωσης, όπως τεκμηριώθηκε προσφάτως, δεν ανήκουν σε αραβική κρηπίδα, αλλά χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους (Συθιακάκη, Κανάκη, Μπιλμέζη 2015, 397-398). Σε αντίθεση με την επικρατούσα μέχρι σήμερα αντίληψη (Πλάτων 1947, Καρέτσου 2008, 54-56, 61, εικ. 37), τα νεότερα ανασκαφικά ευρήματα καταδεικνύουν ότι η ελληνιστική πόλη είχε σχετικά μεγάλο μέγεθος, έχοντας ως ακρόπολη ή επίκεντρο την περιοχή του σημερινού Αρχαιολογικού Μουσείου. Πυκνότερα είναι στην ίδια περιοχή τα

² Προσωπική παρατήρηση στο πλαίσιο επίσκεψης, συνοδεία του επικεφαλής της ομάδας επιφανειακής έρευνας Κνωσού καθηγητή Todd Whitelaw, τον οποίο ευχαριστούμε θερμά για την πολύτιμη βοήθεια.

ευρήματα της ρωμαϊκής περιόδου, μεταξύ αυτών και οικιστικά κατάλοιπα με ψηφιδωτά δάπεδα (Καρέτσου 2008, 54-105).

Αν και έχει επικρατήσει η άποψη ότι στην παλαιοχριστιανική περίοδο το Ηράκλειο είναι ένας μάλλον ασήμαντος οικισμός, στην πραγματικότητα υπήρξε έδρα επισκοπής και μάλιστα από τον 4ο αι. (Συθιακάκη, Κανάκη, Μπιλιμέζη 2015, 400). Ο Μουσώνιος, επίσκοπος Ηρακλείου (που αναφέρεται ως Ηράκλεια), συμμετείχε στη Σύνοδο της Σαρδικής (342) και συνυπέγραψε την επιστολή υπέρ του Αγίου Αθανασίου μαζί με άλλους τρεις Κρήτες ιεράρχες (Mansi 1759, 48, 67), ενώ ο επίσκοπος της ίδιας πόλης, που αναφέρεται ως Ηρακλειούπολη, έλαβε μέρος στη Σύνοδο του 787 (Mansi 1767, 146).

Η αναγόρευση του Ηρακλείου σε επισκοπή πριν από τα μέσα του 4ου αιώνα, σε θέση τόσο γειτονική με την υφιστάμενη ήδη από τον 2ο αιώνα επισκοπή Κνωσού, ίσως σχετίζεται με τη λατρεία του μάρτυρα Ευάρεστου, ενός από τους Αγίους Δέκα Μάρτυρες της Γόρτυνας που καταγόταν από την πόλη. Οι αλλεπάλληλες ανοικοδομήσεις έχουν σχεδόν εξαφανίσει τα λείψανα των πρωτοβυζαντινών χρόνων. Η σπανιότητα των οικιστικών λειψάνων εξηγείται αφενός από τις μεγάλες ύψους ιστορικές επιχώσεις και αφετέρου από τη συστηματική λιθολόγηση και ενσωμάτωσή τους στα κτήρια των επόμενων ιστορικών φάσεων.

Παρόλ' αυτά η αφθονία των αρχιτεκτονικών μελών σε δεύτερη χρήση, οι νομισματικές ενδείξεις που συνεχίζονται αδιάλειπτα ως τις αρχές του 9ου αιώνα (Πέννα 2008, 206-207), η κεραμική, η μικροτεχνία (Πούλου 2008, 153-155), αλλά κυρίως η ανακατασκευή της ισχυρής ελληνιστικής οχύρωσης, που περιέβαλλε την πόλη από το λιμάνι ως την οδό Χάνδακος και από εκεί κατά μήκος της Δαιδάλου ως την οδό Μποφώρ (Συθιακάκη, Κανάκη, Μπιλιμέζη 2015), δείχνουν ότι το Ηράκλειο ήταν ήδη ένα ιδιαίτερος εύρωστο και πολύ σημαντικό για τη βυζαντινή διοίκηση εμπορικό λιμάνι, από τη λειτουργία του οποίου ήταν ασφαλώς εξαρτημένη και η γειτονική Κνωσός.

Η οχύρωση φαίνεται να κατασκευάστηκε προς τα τέλη του 7ου ή τις αρχές του 8ου αιώνα, προφανώς μετά τις αλλεπάλληλες αραβικές επιδρομές του 656, 671 και 674 και να περιβλήθηκε με τάφρο, αιτία για την αραβική ονομασία της πόλης ως *Rabd el Khandaq* (το Φρούριο της Τάφρου), που διατηρήθηκε στη δεύτερη βυζαντινή περίοδο ως Χάνδακας. Η οχυρωμένη «Πόλις», την οποία ο Abu Harfs Omar κατέστησε έδρα της διοίκησής του στο νησί σύμφωνα με τους Άραβες ιστορικούς (Σταυρινίδης 1961-1962, 75-77, 78-79) ήταν προφανώς το Ηράκλειο και όχι η Γόρτυνα (βλ. και Γιγουρτάκης 2011).

Τα ανασκαφικά τεκμήρια της αραβικής εγκατάστασης είναι πλέον αρκετά (Miles 1955, Miles & Μπορμπουδάκης 1968, Πέννα 2008, 208, Σταρίδα 2011) και μαρτυρούν την οικονομική ευμάρεια της πόλης λόγω του εμπορίου και των πειρατικών επιδρομών (Πούλου 2008, 156-158). Η διασπορά των ευρημάτων επιβεβαιώνει ότι η πόλη διατήρησε την έκταση της παλαιοχριστιανικής εποχής και εξακολουθούσε να προστατεύεται από τη ζώνη της πρωτοβυζαντινής οχύρωσης, την οποία οι Άραβες δεν αντικατέστησαν με άλλη πλίνθινη, όπως μέχρι τώρα υποστηρίχθηκε (Πλάτων 1947, 239, του ιδίου 1950, 359, του ιδίου 1952, 457-459, Σταρίδα 2011, 106, 109-112) λόγω εσφαλμένης ερμηνείας του κειμένου του Λέοντος Διακόνου (*Leonis Diaconi* 1828, 11, 7-15 [I.6]), αλλά ενίσχυσαν και επίχρισαν με καστανόχρωμο κονίαμα,

που περιείχε τρίχες «αιγείων και υείων», προσδίδοντάς του μια όψη αλλόκοτη στα μάτια των Βυζαντινών στρατευμάτων του Νικηφόρου Φωκά, αλλά πολύ συνηθισμένη στα φρούρια των Ομεΰαδών του 8ου αι. (Συθιακάκη, Κανάκη, Μπιλιμέζη 2015, 400-401).

Η πόλη του Ηρακλείου είναι ίσως η μόνη απ' όσες εξετάζονται εδώ με κατοίκηση αδιάλειπτη από τη μακρινή αρχαιότητα ως τις μέρες μας. Η ισχυρή της οχύρωση και το στρατηγικό εμπορικό της λιμάνι υπήρξαν προφανώς οι αιτίες που οι κάτοικοί της δεν ένωσαν ποτέ την ανάγκη να την εγκαταλείψουν.

ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ

Η αρχαία Χερσόνησος αναπτύχθηκε γύρω από το μικρό φυσικό λιμάνι που σχηματίζει η βραχώδης χερσόνησος Τηγάνι ή Καστρί, όπου εντοπίζονται τα αρχαιότερα ίχνη κατοίκησης. Οι πολυάριθμες ανασκαφικές έρευνες από τα μέσα του 20ού αιώνα μάς επιτρέπουν να διαμορφώσουμε μια αρκετά καλή εικόνα για την εξέλιξη της πόλης.³ Στους ελληνοιστικούς χρόνους ήταν επίγειο της Λύττου (Συθιακάκη 2007). Την περίοδο αυτή ο βράχος του Καστρίου οχυρώθηκε (λείψανα της ελληνοιστικής οχύρωσης εντοπίστηκαν προσφάτως στη βάση του βορείου πρανούς) και πάνω του εγκαταστάθηκε ναός (Σταρίδα 2000, 387-388, Συθιακάκη 2010, 362-363, 377, εικ. 6) πιθανόν αφιερωμένος στη Βριτομάρτιδα (Sanders 1982, 146).

Σταδιακά η Χερσόνησος υποσκέλιζε τη Λύττο και στους ρωμαϊκούς χρόνους εξελίχθηκε σε σημαντικό εμπορικό σταθμό, γνωρίζοντας μεγάλη οικονομική άνθιση (Χανιώτης 2006, 18). Η έκταση της πόλης διπλασιάστηκε, καταλαμβάνοντας την πεδινή περιοχή που διαμορφώνεται νότια των δυο φυσικών κόλπων, οι λιμενικές εγκαταστάσεις αναβαθμίστηκαν (Leatham & Hood 1958-1959, 263-280), χαρακτήρισε νέος πολεοδομικός ιστός με φαρδιούς πλακοστρωμένους δρόμους και οικοδομικά τετράγωνα, ανεγέρθηκαν δημόσια κτήρια, θέατρο και πολυτελείς ιδιωτικές επαύλεις και κατασκευάστηκε σύστημα υδροδότησης που τροφοδοτούσε την πόλη με άφθονο νερό από τις πηγές του Καλού Χωριού μέσω ενός εντυπωσιακού υδραγωγείου.

Ο σεισμός του 365 και το ισχυρό παλιρροϊκό κύμα προκάλεσαν μεγάλες καταστροφές (Συθιακάκη 2010, 367 και σημ. 5). Ακολούθησε μια φάση εκτεταμένης ανοικοδόμησης στο δεύτερο μισό του 4ου αι. με κτήρια ισχυρής κατασκευής. Στα ερείπια του ελληνοιστικού ναού του Καστρίου οικοδομήθηκε μεγάλο ορθογώνιο κτήριο πιθανότατα λατρευτικού χαρακτήρα (Συθιακάκη 2010, 363-368, 375-377, 375 εικ. 1-4, σχ. 1, 377, εικ. 6-7).

Ακολούθησε δεύτερος σεισμός το 448 και μια ακόμη ανοικοδόμηση. Στα ερείπια του λατρευτικού κτηρίου του Καστρίου ανεγέρθηκε η παλαιοχριστιανική βασιλική, που στέγαζε την επισκοπική έδρα της πόλης (Συθιακάκη 2010, 368-370, 376-376). Στη διάρκεια του 6ου αιώνα στη νότια πλευρά της βασιλικής ανεγέρθηκαν προσκτίσματα προκειμένου να στεγάσουν τον χώρο εναπόθεσης και αποθήκευσης των προσφορών που χαρακτηρίζει τη λειτουργία της προθέσεως σύμφωνα πια με το ανατολικό λειτουργικό τυπικό. Από τους αποθηκευτικούς χώρους της προθέσεως προήλθε μεγάλος αριθμός αμφορέων και κεραμικής του 6ου και 7ου

³ Παρά τις μακροχρόνιες έρευνες των ΚΓ' ΕΠΚΑ και 13ης ΕΒΑ, απουσιάζει προς το παρόν μια συνθετική εργασία· βλ. Συθιακάκη 1993 και Συθιακάκη 2007 –δυστυχώς ακόμη αδημοσίευτο. Το παρόν κείμενο αποτελεί μία σύντομη συνθετική απόπειρα μετά και τις ανασκαφικές έρευνες της περιόδου από το 2011 και εξής, οι οποίες στην πλειονότητά τους βρίσκονται ακόμη σε στάδιο μελέτης ή δημοσίευσης.

αιώνα. Στην ίδια πλευρά ίσως βρισκόταν το βαπτιστήριο το οποίο δεν έχει προς το παρόν ανασκαφεί.

Κτήρια τα οποία άντεξαν τον σεισμό του 448 επισκευάστηκαν και εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται σε όλη τη διάρκεια του 6ου και του 7ου αι. Ωστόσο κατά την ανοικοδόμηση υπήρξαν μεταβολές των χρήσεων του πολεοδομικού συγκροτήματος. Την περίοδο αυτή η περιοχή γύρω από τη βόρεια παραλία φιλοξενούσε εμπορικές δραστηριότητες και η περιοχή κοντά στον μυχό του ακρωτηρίου διοικητικές λειτουργίες. Στα νότια του οικισμού, στη θέση του ρωμαϊκού θεάτρου και της αγοράς, αναπτύχθηκαν βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, όπως εργαστήρια κεραμικής. Φαίνεται ότι η πόλη ως τον 7ο τουλάχιστον αιώνα αποτελούσε σημαντικό κέντρο παραγωγής και διακίνησης κεραμικής και κυρίως των λεγόμενων κρητικών αμφορέων προς το Αιγαίο, την Κωνσταντινούπολη, ακόμη και τις ακτές της Ιταλίας, με ή χωρίς περιεχόμενο. Ταυτοχρόνως άφθονη κεραμική όλων των τύπων και παραλλαγών, που εισαγόταν από την Κωνσταντινούπολη, τη Βόρεια Αφρική, την Αίγυπτο, την Κύπρο και τα Μικρασιατικά παράλια μέχρι και τον 8ο αιώνα, αποτελούν τεκμήρια της οικονομικής της ευρωστίας. Προς τα τέλη του 6ου ή το πρώτο μισό του 7ου αιώνα έδρευε στην πόλη υψηλόβαθμος αξιωματούχος που διατηρούσε τακτική αλληλογραφία με την ανώτατη διοικητική ιεραρχία της Κωνσταντινούπολης, όπως μαρτυρούν οκτώ μολυβδόβουλα του κουβικουλάριου Ιωάννη που βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής ενός κτηριακού συγκροτήματος κοντά στη χερσόνησο του Καστρίου.

Το 616, ή λίγο πριν, η επισκοπική βασιλική του Καστρίου δέχτηκε επισκευές μετά από σεισμό, που πρέπει να προκάλεσε την κατάρρευση μέρους της ανωδομής (Συθιακάκη 2010, 370). Την εποχή αυτή στα νότια πρηνή του υψώματος εγκαταστάθηκε μεγάλο νεκροταφείο με χτιστούς κιβωτιόσχημους και θολωτούς τάφους ιδιαίτερος επιμελημένους. Περιείχαν αλληπάλληλες ταφές με πολυάριθμα τελετουργικά αγγεία καλής τοπικής παραγωγής και κοσμήματα, δακτυλίδια, περιάρπια και χάλκινες πόρπες, πολλά από τα οποία ήταν εισηγμένα και μαρτυρούν την οικονομική ευμάρεια των κατοίκων σε όλη τη διάρκεια του 7ου αι. (Συθιακάκη & Βασιλάκης, 2013).

Η ανάπτυξη του πολυτελούς νεκροταφείου εντός του αστικού πυρήνα και πλάι στην επισκοπική βασιλική δεν μπορεί να εκληφθεί ως ένδειξη παρακμής, αλλά χαρακτηρίζει μια μεταβολή των ταφικών και πολεοδομικών αντιλήψεων ως προς τη χωροθέτηση των νεκροταφείων στη διάρκεια του 7ου αι., διαπιστωμένη ανασκαφικά σε πολλές περιοχές της Ελλάδας, όπως η Κόρινθος, η Αθήνα και γενικά η Αττική, πρακτική που τελικά νομιμοποιήθηκε στα τέλη του 9ου αι. από τον Λέοντα ΣΤ΄.

Προς τα τέλη του 7ου αι. ο βράχος του Καστρίου και τμήμα του λιμένα οχυρώθηκαν με μικρής κλίμακας οχύρωση ενισχυμένη με κυκλικούς πύργους που άφησε εκτός προστασίας τη βόρεια παραλία (Σταρίδα 2000, 391, Συθιακάκη 2010, 362, Συθιακάκη-Βασιλάκης 2013). Την ίδια περίοδο η βασιλική του Καστρίου γνώρισε μια τελευταία φάση ανακατασκευών, ενώ σε άλλα τμήματα του οικισμού κτίσματα ερειπώθηκαν και νέα ευτελέστερης κατασκευής οικοδομήθηκαν στα ερείπιά τους. Διαφοροποιήσεις διαπιστώνονται και στο οδικό πλέγμα με χαράξεις νέων δρόμων και μείωση της έκτασης των οικοδομικών τετραγώνων. Από τα τέλη

του 7ου και στη διάρκεια του 8ου αιώνα, πιθανόν υπό την απειλή των αραβικών επιδρομών, οι κάτοικοι πρέπει να άρχισαν σταδιακά να μετεγκαθίστανται στις υπώρειες του υψώματος Χάρακας. Έξω από τον οικισμό του Πισκοπιανού έχει εντοπιστεί μία παλαιοχριστιανική βασιλική, από την οποία έχουν προέλθει σόλιδοι του αυτοκράτορα Ηρακλείου (Πλάτων 1955, 419-420) και ένα επιτεδόγλυφο θωράκιο ψευδοσαρκοφάγου με παράσταση τριμερούς ιερού Βήματος, που πρέπει να χρονολογηθεί μετά τον 8ο αιώνα. Ωστόσο η παραθαλάσσια πόλη φαίνεται να παρέμεινε δραστήρια ως και τον 8ο αιώνα, καθώς εισαγμένη κεραμική της περιόδου αυτής εντοπίζεται στα στρώματα της τελευταίας οικιστικής φάσης. Ίσως το καθοριστικό για την εγκατάλειψη της πόλης γεγονός να ήταν και πάλι ο σεισμός του 795.

ΑΡΧΑΙΑ ΙΝΑΤΟΣ (ΤΣΟΥΤΣΟΥΡΟΣ)

Στη θέση του σημερινού οικισμού Τσουτσουρος των νότιων παραλίων βρισκόταν η αρχαία Ίνατος, επίγειο της ορεινής Πριανσού. Κατοικήθηκε από την αρχαιότητα (Σακελλαράκης 1987, 121, Χανιώτης 1987, 230) και γνώρισε σημαντική ανάπτυξη στους ρωμαϊκούς χρόνους (ενδεικτικά Sanders 1982, 151, Μανδαλάκη & Μαρσέλου 1996, Μανδαλάκη 1997, Βασιλάκης 1998, Sweetman 2013, 195)⁴. Η πόλη φαίνεται ότι επλήγη από τον σεισμό και το τσουνάμι του 365 και ανοικοδομήθηκε (Μανδαλάκη 1997, 998). Στην πρωτοβυζαντινή περίοδο ο οικισμός καταλάμβανε το δυτικό περίπου ήμισυ της ρωμαϊκής πόλης. Εκτεταμένα λείψανα στα πρανή του υψώματος βόρεια του οικισμού μαρτυρούν ότι τουλάχιστον το άνω τμήμα της πόλης οχυρώθηκε μέσα στο γενικότερο πρόγραμμα άμυνας που αναπτύχθηκε από το δεύτερο μισό του 7ου αιώνα.⁵

Έξω από τη βόρεια είσοδο της πόλης, όπου κατέληγε η μοναδική χερσαία οδός πρόσβασης από την πεδιάδα της Μεσαράς και την ορεινή ενδοχώρα της Βιάννου μέσω της Πριανσού, στην ανατολική όχθη του χειμάρρου Μίνδρη, ανεγέρθηκε στο πρώτο μισό του 6ου αι. μια πολυτελούς κατασκευής παλαιοχριστιανική βασιλική με ψηφιδωτά δάπεδα (Sanders 1982, 104), η οποία πιθανόν αποτελούσε προσκύνημα. Η πόλη κατοικείτο τουλάχιστον ως τον 7ο αιώνα. Την περίοδο αυτή επισκευάστηκε η βασιλική και απέκτησε ένα ιδιότυπο άμβωνα σχήματος T με δυο χτιστές κλίμακες και στενό τρίπλευρο μονολιθικό εξώστη ύψους 2,30 μ., που προήλθε από επένδυση παραστάδας.

Η οριστική καταστροφή του μνημείου συμπίπτει με την περίοδο εγκατάλειψης του οικισμού και μετεγκατάστασης του πληθυσμού στον ορεινό οχυρωμένο οικισμό του Ριζόκαστρου ή Κάστελλου ή Belvedere (σημερινά Καστελλιανά), στη θέση της αρχαίας Πριανσού (Γιγουρτάκης 2004, 49-55).

Σημαντική για τον προσδιορισμό της εποχής εγκατάλειψης είναι η αποκάλυψη σικτικής επιτύμβιας παλαιοαραβικής επιγραφής στις όψεις του άμβωνα της βασιλικής του Μίνδρη, που

⁴ Ευχαριστούμε θερμά τους συναδέλφους Καλλιόπη Γκαλανάκη (για τις πολύτιμες πληροφορίες που προκύπτουν από τις έρευνες των τελευταίων ετών) και Περίανδρο Επιτροπάκη (για τα στοιχεία της έρευνας της βασιλικής σε συνεργασία με την αρχαιολόγο της ΚΓ' ΕΠΚΑ Ειρήνη Αντωνάκη).

⁵ Κατά τον Ν. Γιγουρτάκη, η ακτή της αρχαίας Ίνατος ως τον Κερατόκαμπο προστατευόταν από το φρούριο στη θέση «Κέρατο» ή «Καστρί», βόρεια του Κερατόκαμπου, το οποίο αποδίδεται στο οχυρωματικό πρόγραμμα του Νικηφόρου Φωκά (Γιγουρτάκης 2004, 45-49) σε αντίθεση με παλαιότερους ερευνητές που το θεώρησαν πρωτοβυζαντινό (Tsougarakis 1988, 315).

μνημονεύει το όνομα του νεκρού Abdala Umar ibn Hakim (Christides 2001, 62-67, του ιδίου 2006, 55-56). Σύμφωνα με τον Β. Χρηστίδη αναφέρει τη χρονολογία 716 και συνδέεται με την επιδρομή των Αράβων κατά της Κωνσταντινούπολης του 716-717 (Leontsini 2017, 178, 185-186). Στον Βίο του Αγίου Ανδρέα Κρήτης (Παπαδόπουλος-Κεραμεύς 1889, 717), στον πανηγυρικό λόγο του Ανδρέα προς τον Απόστολο Τίτο (Paul Migne, PG 97, 1168), καθώς και το Εγκώμιο των Αγίων Δέκα (Λαούρδας 1949, 92-99, 116), γίνεται αναφορά σε μια επιδρομή, κατά την οποία οι Άραβες αποβιβάστηκαν στο νησί και πολιορκήσαν το οχυρό του *Δριμέως* στο οποίο είχαν καταφύγει οι κάτοικοι της πόλης. Αν και έχει διατυπωθεί η άποψη ότι το οχυρό ήταν η ακρόπολη της Γόρτυνας (Σταυρινίδης 1961-1962, 76-77, Τσιγωνάκη 2012, 87), το πιθανότερο είναι ότι η πόλη που δέχτηκε την επιδρομή ήταν παράκτια,⁶ ενώ το τοπωνύμιο *Δριμέως* αποτελεί πιθανότατα γεωγραφικό προσδιορισμό (ονομασία λόφου ή ποταμού). Η σημερινή ονομασία του ποταμού της Ινάτου *Μίνδρης*, πλάι στον οποίο εντοπίστηκαν προσφάτως τα λείψανα της οχύρωσης, μας υποψιάζει για αναγραμματισμό. Αν μάλιστα η υπόθεση του Ν. Γιγουρτάκη ότι το ακρωτήριο Χαράκι από το οποίο εισέβαλαν τελικά οι Άραβες στο νησί ταυτίζεται με τη θέση «Ληστής» της παραλίας Δέρματος του Κερατόκαμπου, σε ελάχιστη απόσταση από την Ίνατο (Γιγουρτάκης 2011), μπορούμε να εικάσουμε ότι οι επιδρομείς είχαν μελετήσει καλά την περιοχή κατά τη διάρκεια της προηγούμενης επιδρομής.⁷

Ωστόσο η συσχέτιση της επιγραφής με την αραβική επιδρομή κατά της Κωνσταντινούπολης περικλείει μια αντίφαση. Όταν χαράχθηκε η επιγραφή στο άνω τμήμα της παραστάδας-άμβωνα, η βασιλική είχε ήδη καταρρεύσει και μικρό μόνο τμήμα του γλυπτού εξείχε από τα ερείπια. Ωστόσο η πόλη που δέχτηκε την επίθεση στα χρόνια του Ανδρέα ήταν κατοικημένη και διέθετε ισχυρό οχυρό. Θα φάνταζε πιο λογικό η ταφή να σχετίζεται με την τελική απόβαση των Αράβων στο ακρωτήριο Χαράκι του Κερατόκαμπου. Στην περίπτωση αυτή η καταστροφή και εγκατάλειψη του οικισμού θα πρέπει να συνδεθεί με τον σεισμό του 795.

Συγκεφαλαιώνοντας μπορούμε να διαπιστώσουμε τα εξής:

Τα νεότερα αρχαιολογικά δεδομένα καταδεικνύουν ότι οι αρχαίες πόλεις της κεντρικής Κρήτης συνέχισαν να κατοικούνται αδιάλειπτα από τους προϊστορικούς χρόνους ως το τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου (8ος-9ος αι.), όπως άλλωστε σταδιακά τεκμηριώνεται και για τις υπόλοιπες αρχαίες πόλεις της Κρήτης (βλ. συνοπτικά Πούλου 2011). Στη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου και παρά τις αλλεπάλληλες σεισμικές καταστροφές και ανοικοδομήσεις, η έκταση των πόλεων αυτών ελάχιστα μεταβλήθηκε σε σχέση με τη ρωμαϊκή περίοδο. Διαπιστώνονται ωστόσο μεταβολές στην πολεοδομική τους οργάνωση, οι οποίες οφείλονται κατά κύριο λόγο στην ανάγκη ενσωμάτωσης των λειτουργιών που επέβαλε η νέα λατρεία, όπως η ανέγερση και επέκταση των μεγάλων εκκλησιαστικών κτηρίων, αλλά και διαφοροποιήσεις στο σύστημα διοίκησης, τα ήθη και τα έθιμα της νέας εποχής.

⁶ Η λιγότερο καλά φυλασσόμενη νότια ακτογραμμή θα ήταν προσφορότερη γι' αυτή την απόβαση (βλ. Leontsini 2017, 186), αλλά η πιθανότητα να διακινδύνευσαν μία διά ξηράς εισβολή ως την πεδιάδα της Γόρτυνας σύροντας τις πολιορκητικές μηχανές που μνημονεύει ο Βίος του Αγίου Ανδρέα είναι πολύ ισχυρή.

⁷ Ως προς αυτό σημαντική είναι η μαρτυρία του Γενέσιου για τον Abu Harfs Omar: «...καί πολλήν λαφυραγωγίαν είσεποιήσατο καί ακριβῶς ἀναμεμαθηκῶς τὸν χώρον ἐπαλινόστησεν» (Γενέσιος, 46, 3-11, Γιγουρτάκης 2011).

Από το δεύτερο μισό του 7ου αιώνα αρχίζει να υλοποιείται ένα εκτεταμένο πρόγραμμα αμυντικής θωράκισης των σημαντικότερων θέσεων του νησιού, των μεγάλων πόλεων και ιδιαιτέρως των μεγάλων εμπορικών κέντρων μπροστά στην αυξανόμενη αραβική απειλή. Στο πλαίσιο αυτού του προγράμματος αξιοποιούνται οι θέσεις των ελληνιστικών οχυρώσεων στη Γόρτυνα, το Ηράκλειο, στην Κυδωνία, την Ελεύθερα και ενδεχομένως στην Κνωσό, όπου ανεγείρονται τείχη με επανάχρηση του αρχαίου οικοδομικού υλικού (Συθιακάκη, Κανάκη, Μπιλμέζη 2015, 399), ενώ επισκευάζονται οι ρωμαϊκές οχυρώσεις της Ιεράπετρας, του Λέντα και της Λασσαίας και κατασκευάζονται φρούρια στην ελληνιστική ακρόπολη της Χερσονήσου, την Ίνατο, τη Λύκτο και αλλού.

Η έκταση του οχυρωματικού δικτύου μαρτυρεί κεντρικό σχεδιασμό που στόχο είχε την προστασία του θαλάσσιου δικτύου τροφοδοσίας και απρόσκοπτης εμπορικής επικοινωνίας της Κωνσταντινούπολης με τα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη μετά την εμφάνιση του αραβικού κινδύνου (Leontsini 2017, ιδίως 185). Ένα μολυβδόβουλο κουβικουλάριου του 7ου αι. από την ακρόπολη της Γόρτυνας (Tsougarakis 1990, 148, no 30) και τα οκτώ αντίστοιχα από τη Χερσόνησο μαρτυρούν το υψηλό ενδιαφέρον της Κωνσταντινούπολης για το νησί την περίοδο αυτή (Leontsini 2017, 185). Υπό την έννοια αυτή ως *terminus postquem* για την κατασκευή του οχυρωματικού δικτύου αποτελούν οι επιδρομές των ετών 656, 671 και 678, ενώ ως *terminus antequem* θα μπορούσαν να εκληφθούν οι πηγές του 8ου αιώνα που αναφέρονται σε οχυρωμένες κρητικές πόλεις, όπως ο Βίος του Αγίου Ανδρέα Κρήτης και οι Άραβες ιστορικοί (Σταυρινίδη 1961-1962, 75-77, 78-79).

Η παρουσία των Αράβων στη θάλασσα του Αιγαίου από τον προχωρημένο 7ο αιώνα προκάλεσε ασφαλώς προβλήματα στην οικονομία του νησιού, που στηριζόταν κατά κύριο λόγο στο διά θαλάσσης εμπόριο (Leontsini 2017, 169-172). Παρόλ' αυτά οι εισαγωγές και εξαγωγές δεν φαίνεται να σταματούν ως τον 8ο αιώνα, όπως μαρτυρεί η εισαγμένη πολυτελής κεραμική από την Κωνσταντινούπολη, τη Βόρειο Αφρική, τη Συροπαλαιστίνη και την Κύπρο, ενώ κρητικοί αμφορείς συνεχίζουν να παράγονται και να εξάγονται (προφανώς με το περιεχόμενό τους) στη διάρκεια του 8ου αι. (Πούλου 2011, 397-405, 409-410).

Την περίοδο αυτή οι κάτοικοι των μικρότερων παράκτιων οικισμών, όπως η Χερσόνησος, η Ίτανος, η Λεβήνα και το Μάταλον, αποφασίζουν σταδιακά να αποσυρθούν στα κοντινότερα υψώματα ή στο εσωτερικό των παλαιών γειτονικών ελληνιστικών ακροπόλεων, των οποίων οι οχυρώσεις έχουν ήδη ανακατασκευαστεί. Η διαδικασία αυτή πάντως δεν φαίνεται να λαμβάνει μαζικό χαρακτήρα πριν από την καταστροφή του 795. Από την περίοδο αυτή οι «πόλεις» υπό την αρχαία αντίληψη για την αστική οργάνωση παύουν να υπάρχουν και ο πληθυσμός, συρρικνωμένος και αποδεκατισμένος από τις σεισμικές καταστροφές, τους λιμούς, τις επιδρομές και τις επιδημίες, συνωστίζεται στα στενά όρια των οχυρών με μοναδικό στόχο την επιβίωση. Οι αρχαίες πόλεις δίνουν τη θέση τους στις βυζαντινές «καστροπολιτείες». Από την πρακτική της μετεγκατάστασης φαίνεται να εξαιρούνται το Ηράκλειο, η Κυδωνία και η Ιεράπετρα, των οποίων η διευρυμένη οχύρωση κάλυπτε επαρκώς το σύνολο του πληθυσμού. Το Ηράκλειο αποτελεί ουσιαστικά τη μοναδική πόλη της κεντρικής Κρήτης που δεν έπαψε ποτέ να κατοικείται στη μακρά της ιστορία. Η ασφάλεια του εμπορικού

επιλείπει εξασφάλισε μάλλον για ένα διάστημα την επιβίωση και στην Κνωσό, παρά το ότι το διοικητικό κέντρο της πόλης ίσως μετακινήθηκε προς τον λόφο της Κεφάλας πριν περιπέσει σε παρακμή στη διάρκεια της αραβοκρατίας.

Οι ανθρώπινες απώλειες από την επιδημία πανώλης και τον λιμό των μέσων του 8ου αιώνα, αλλά κυρίως η παρακώλυση του θαλάσσιου εμπορίου και η σταδιακή παρακμή των λιμενικών πόλεων της νότιας ακτής, των Ματάλων και της Λεβήνας, από τα οποία ήταν εξαρτημένη, εξανάγκασαν στον 8ο αι. τους κατοίκους της Γόρτυνας, που δεν είχαν επηρεαστεί από τις αραβικές επιδρομές, να στραφούν σε παραδοσιακές μορφές οικονομίας, όπως η γεωργία και η βιοτεχνία. Το τελικό πλήγμα που οδήγησε στην εγκατάλειψη της πεδινής πόλης ήταν, καθώς φαίνεται, ο σεισμός του 795 που τη σώριασε σε ερείπια. Εξουθενωμένοι οικονομικά και αποδεκατισμένοι πληθυσμιακά, οι κάτοικοι της Γόρτυνας μετά τον σεισμό αποτραβήχτηκαν στην ασφάλεια της ακρόπολης. Το μοναδικό πεδινό κτίσμα που μερίμνησαν να ανακατασκευάσουν ήταν το προσκύνημα του προστάτη και πολιούχου τους Αποστόλου Τίτου, που για ιστορικούς και λατρευτικούς λόγους διατηρήθηκε στις υπώρειες της ακρόπολης.

Η εξουθένωση του ντόπιου πληθυσμού από τα αλλεπάλληλα πλήγματα, που προφανώς είχε ως συνέπεια τη γενικότερη αποδιοργάνωση της διοίκησης και της άμυνας, ενδεχομένως και καταστροφές του οχυρωματικού δικτύου από τον σεισμό του 795, διευκόλυναν ασφαλώς την κατάκτηση του νησιού από τους Ανδαλουσίους Άραβες. Όταν οι τελευταίοι αποβιβάστηκαν στα νότια παράλια της Κρήτης το 823 ή το 826 και σταδιακά επικράτησαν στο νησί ως το 828 (Γιγουρτάκης 2011), βρήκαν κυρίως μικρούς οικισμούς-φρούρια, των οποίων η οικονομία στηριζόταν στην αγροτική παραγωγή. Όταν οι ίδιοι κυρίως αστοί και όχι αγρότες, φαίνεται ότι επέλεξαν να εγκατασταθούν κυρίως στον Χάνδακα και την Κυδωνία, όπου ασχολήθηκαν με το εμπόριο και την πειρατεία. Πιθανότατα δεν έδειξαν κανένα ενδιαφέρον για τις μικρές αγροτικές ιδιοκτησίες της ενδοχώρας παρά μόνο από πλευράς φορολόγησης. Έτσι μπορεί να ερμηνευτεί το γεγονός ότι, ενώ τα κατάλοιπα της αραβικής παρουσίας στον Χάνδακα είναι άφθονα και τεκμηριώνουν μία έντονη εμπορική και βιοτεχνική δραστηριότητα, αλλά και μία ανθηρή οικονομία με μεγάλη νομισματική κυκλοφορία, τα ίχνη της παρουσίας τους είναι περιορισμένα έως ανύπαρκτα στην υπόλοιπη ενδοχώρα.

Η νεότερη ανασκαφική έρευνα και η αναψηλάφηση των ευρημάτων παλαιότερων και ατελώς δημοσιευμένων ή αδημοσίευτων ανασκαφών ρίχνει σταδιακά όλο και περισσότερο φως στην ιστορική περίοδο από την ύστερη αρχαιότητα ως τον 9ο αιώνα, περίοδο που χαρακτηρίστηκε παλαιότερα ως οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου, και συνδράμει στην ακριβέστερη ερμηνεία των ιστορικών πηγών. Η Κρήτη, που έμεινε αλώβητη από τις βαρβαρικές επιδρομές στο διάστημα αυτό, προσφέρει μια μοναδική για την ιστορική και αρχαιολογική επιστήμη ευκαιρία να βρει απαντήσεις στα ερωτήματά της μέσα από τη συστηματική μελέτη και δημοσίευση των ανασκαφών των μεγάλων οικισμών και τη συγκριτική τους εξέταση με τα δεδομένα του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου. Μέχρι σήμερα το πεδίο αυτό είχε μείνει ανεκμετάλλευτο λόγω της αντίληψης ότι το νησί αποτελούσε μια απομεμακρυσμένη και ξεκομμένη από τις εξελίξεις περιοχή της βυζαντινής αυτοκρατορίας, άποψη ωστόσο που κάθε μέρα καταρρίπτεται μέσα από τα ευρήματα της νεότερης αρχαιολογικής έρευνας.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- ΑΕΚ 1: Μιχάλης Ανδριανάκης – Ίρις Τζαχίλη (επιμ.) (2010), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1, Πρακτικά της 1ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008*, Ρέθυμνο.
- ΑΕΚ 2: Μιχάλης Ανδριανάκης – Πετρούλα Βαρθαλίτου-Ίρις Τζαχίλη (επιμ.) (2012), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 2, Πρακτικά της 2ης Συνάντησης, Ρέθυμνο 26-28 Νοεμβρίου 2010*, Ρέθυμνο, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.
- ΑΕΚ 3: Παυλίνα Καρανασάση – Αναστασία Τζιγκουνάκη – Χριστίνα Τσιγωνάκη (επιμ.) (2015), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης, Πρακτικά της 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο 5-8 Δεκεμβρίου 2013*, Ρέθυμνο, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης – Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου.
- Annuario: Annuario della Scuola Archeologica di Athene e delle Missioni Italiane in Oriente.*
- Creta Romana e Protobizantina: Monica Livadioti & Ilaria Symiakaki (eds.) (2004), Creta Romana e Protobizantina, Atti del Congresso Interazionale, Iraklion 23-30 settembre 2000*, Padova, Bottega d'Erasmus.
- Gortina V.3: Antonino Di Vita (ed.) (2000), Gortina V.3, Lo scavo del pretorio: 1989-1995, Monografie della scuola archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, 12*, Padova, Bottega di Erasmo.
- Ηράκλειο: Αλεξάνδρα Καρέτσου (επιμ.) (2008), Ηράκλειο, Η άγνωστη ιστορία της αρχαίας πόλης, Ηράκλειο, «Νέα Κρήτη».*
- Κρήτη Ιστορία και Πολιτισμός: Νίκος Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.) (1987), Κρήτη Ιστορία και Πολιτισμός, τ. Α', Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Isabella Baldini-Lippolis (2002), "Architettura protobizantina a Gortina: la basilica di Mavropapa", *Creta Antica* 3 (2002), 301-320.
- Isabella Baldini-Lippolis (2009), "La basilica di S. Tito a Gortina e gli appunti inediti di Giuseppe Gerola", *Annuario LXXXVII, Serie III, 9* (2009), I, 635-679.
- Isabella Baldini-Lippolis (2012), "Gortina, Mitropolis e il suo episcopato nel VII e nell'VIII secolo, Ricerche perlimiari", *Annuario XC, Serie III, 12* (2012), 585-603.
- Αντώνης Βασιλάκης (1998), «Τσούτσουρος (αρχαία Ίνατος)», *ΑΔ* 53 (1998), Β3, Χρονικά, 847-849.
- Αντώνης Βασιλάκης (1985), «Μάταλα», *ΑΔ* 40 (1985), Β2, Χρονικά, 295-296.
- Νίκος Γιγουρτάκης (2004), *Βυζαντινές οχυρώσεις στην Κρήτη κατά τη Β' Βυζαντινή περίοδο (961-1204)*, [αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία], Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- Νίκος Γιγουρτάκης, «"Ακρωτηρίω τῷ Χάρακι". Αρχικές παρατηρήσεις για το σημείο απόβασης των Αράβων του Abu Hafs Omar στην Κρήτη», *Graeco-Arabica XI: Αφιέρωμα στην Κρήτη*, Ηράκλειο, Δήμος Ηρακλείου – Institute for Graeco-Oriental and African Studies, 73-96.
- Vassilios Christides (2001), "Relaciones entre Creta bizantina y los omeyas de Siria y al-Andalus", *El splendor de los Omeyas cordobeses*, Cordoba, 62-67.
- Vassilios Christides (2006), *The Image of Cyprus in the Arabic Sources*, Λευκωσία.
- John N. Coldstream & Hector W. Catling (eds.) (1996), *Knossos North Cemetery Early Greek Tombs, BSA Suppl. 28*, London.

- Νότα Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη (1987), «Μάταλα», *ΑΔ* 42 (1987), Β2, Χρονικά, 543-545.
- Antonino Di Vita (1988-1989), "Atti della Scuola", *Annuario LXVI-LXVII* (1988-1989), 427-482.
- Antonino Di Vita (2015), *Η Γόρτυνα της Κρήτης, Δεκαπέντε αιώνες αστικού βίου*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη (τίτλος πρωτοτύπου: *Gortina di Creta. Quindici secoli di vita urbana* [2010], "L'Erma" di Bretschneider 2010).
- Lucila Donati (2004), "La basilica di Lendas e gli insediamenti bizantini dell'isola di Creta", *Creta Romana e Protobizantina*, τ. III, 651-668.
- Archibald Dunn (2004), "A Byzantine fiscal official's seal from Knossos Excavations and the archaeology of 'Dark Age' cities", *Creta Romana e Protobizantina*, τ. I, 139-146.
- Giovanna M. Fabrini – Roberto Perna (2009), "Lo scavo dell'Edificio Sud e delle Case bizantine a Gortina di Creta", *LANX* 4 (2009), 121-138.
- Edward Falkener (1854), *A Description of some important Theatres and other Remains in Crete, from a MS History of Candia by Onorio Belli in 1586*, London, Museum of Classical Antiquities suppl.
- Rafaella Farioli-Campanati (2004), "La basilica di Mitropolis a Gortina: tipologia e articolazione degli spazi liturgici", *Creta Romana e Protobizantina*, τ. II, 637-650.
- Whiliam H. C. Frend & David E. Johnston (1962), "The byzantine basilica church at Knossos", *BSA* 57 (1962), 168-238.
- Giuseppe Gerola (1908), *Monumenti veneti nell'isola di Creta. Ricerche e descrizione fatte per incarico del R. Istituto 2, Le chiese*, Venezia.
- Giuseppe Gerola (1914-1915), "Le antiche chiese di Lebena a Creta", *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, lettere ed arti* 74, Venezia (1914-1915), 1153-1158.
- André Grabar (1946), *Martyrium, Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, Paris, Collège de France 1943-1946.
- John W. Hayes (2001), "Early Christian pottery from Knossos: the 1978-1981 finds from the Knossos Medical Faculty site", *BSA* 96 (2001), 431-454.
- Sinclair Hood & David Smyth (1981), *Archaeological Survey of the Knossos Area*, (*BSA Suppl.* 14), London.
- Αλεξάνδρα Καρέτσου (2008), «Ιστορικά και αρχαιολογικά σύμμεικτα», *Ηράκλειο*, 27-105.
- Γεράσιμος Ι. Κονιδάρης (1953), «Αἱ Ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης μέχρι καὶ τοῦ ἰ' αἰῶνος», *ΚρητΧρον Ζ'* (1953), 462-478.
- Κατερίνα Κόπακα (2004), «Η Κνωσός πριν τον Καλοκαιρινό: μια λησμονημένη μητρόπολη των πηγών», Gerald Catogan, Ελένη Χατζάκη, Αντώνης Βασιλάκης (επιμ.), *Knossos: Palace, City, State, Proceedings of the Conference in Herakleion organized by the British School at Athens and the 23rd Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Arthur Evans's Excavations at Knossos*, *BSA Studies* 12 (2004), 497-511.
- Ελεωνόρα Κουντουρά-Γαλάκη 2001 (επιμ.) (2001), *Οι Σκοτεινοί Αιῶνες του Βυζαντίου: (7ος-9ος αι.)*, *Πρακτικά του 9ου Διεθνούς Συμποσίου, Ε.Ι.Ε. (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών) & Speros Basil Vryonis Center for the Study of Hellenism*, Αθήνα, Μάιος 1999, Αθήνα, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών (Ε.Ι.Ε.).
- Richard Krautheimer (1991), *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ. (πρωτότυπο: *Early Christian and Byzantine Architecture* [1965], Middlesex England).
- Claudia Lamburgo κ.ά. (2015), "Gortys, Terme a Sud del Pretorio, Observations on the main phases of the building ten years on from the beginning of the excavations", *AEK* 3, τ. Α', 553-563.
- Βασίλειος Λαούρδας (1949), «Ἀνδρέου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης τοῦ Ἱεροσολυμίτου Ἐγκώμιον εἰς τοὺς Ἁγίους Δέκα καὶ καλλινίκους μάρτυρας», *ΚρητΧρον Γ'* (1949), 86-117.
- Edward Lear (1984), *The Cretan Journal*, Athens, έκδ. R. Fowler.

- John Leatham & Sinclair Hood, "Sub-marine Exploration in Crete, 1955", *BSA* LIII-LIV (1958-1959), 173-284.
- Maria Leontsini (2017), "The Byzantine and Arab Navies in South Aegean and Crete, shipping, mobility and transport (7th-9th c.)", *Graeco-Arabica XII* (2017), Institute for Graeco-Oriental and African Studies, 169-231.
- Enzo Lippolis, Monica Livadioti, Luigi Calio, Isabella Baldini & Giatti Chiara (2012), "Gortys of Crete. The Excavations in the Nymphaeum Block", *AEK* 2, 246-264.
- Σταύρος Μαμαλούκος (2013), «Ζητήματα αναπαράστασης της αρχικής μορφής του ναού του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα», *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΛΔ' (2013), 11-24.
- Στέλλα Μανδαλάκη & Βάσω Μαρσέλου (1996), «Τσούτσουρος», *ΑΔ* 51 (1996), Β2', Χρονικά, 638-640.
- Στέλλα Μανδαλάκη, «Τσούτσουρος», *ΑΔ* 52 (1997), Β3', Χρονικά, 995-998, πίν. 376-379.
- Στέλλα Μανδαλάκη (2001-2004), «Μάταλα», *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β5, Χρονικά, 349-351.
- Johannes Dominicus Mansi (1759), *Sacrorum Consiliorum nova et amplissima collectio*, τ. III, Florentiae.
- Johannes Dominicus Mansi (1767), *Sacrorum Consiliorum nova et amplissima collectio*, τ. XIII, Florentiae.
- Μαρία Μαρή (2010), «Διερεύνηση του βυζαντινού τείχους στην Κάτω Μερά Ιεράπετρας», *AEK* 1, 200-210.
- Arthur H. S. Megaw (1984), "A cemetery church with a trefoil sanctuary in Crete", *Actes du Xème Congrès international d'archéologie chrétienne (Thessalonique 28 septembre-4 octobre 1980)*, Θεσσαλονίκη (Ελληνικά, Παράρτημα 26), Città del Vaticano (Studi di Antichità Christiana), 321-329.
- Milena Melfi (2004), "Il santuario di Lebena e la rinascita del culto di Asclepio nel il sec. D.C.", *Creta Romana e Protobizantina*, τ. II, 515-529.
- Milena Melfi, (2007) *Il Santuario di Asclepio a Lebena, Roma, Monografie della Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 19.
- George Miles (1955), "A recent find of coins of the Amirs of Crete", *ΚρητΧρον* ΙΑ', 149-151.
- George Miles & Εμμανουήλ Μπορμπουδάκης (1968), «Δοκιμαστική ανασκαφή Αγ. Πέτρου τῶν Ἐνετικῶν τευχῶν Ἡρακλείου», *ΑΔ* 23 (1968), Β' (Χρονικά), 427-429.
- George Miles (1970), *The Coinage of the Arab Amirs of Crete*, Numismatic Notes and Monographs no 160, New York, American Numismatic Society.
- George Miles (1972), "An Arab building at Knossos", *BSA* 67 (1972), 285-296.
- Μανόλης Μπορμπουδάκης (2004), "Ανασκαφή Μητρόπολης", *Creta Romana e Protobizantina*, τ. II, 617-636.
- Στέφανος Ξανθουδίδης (1913), «Περὶ τῆς μητροπόλεως Κρήτης καὶ τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Τίτου κατὰ τὴν Β' Βυζαντινὴν περίοδον (961-1204)», *Χριστιανικὴ Κρήτη*, τ. Α' (Ἡράκλειον 1913), 332-335.
- Στέφανος Ξανθουδίδης (1925), «Μολύβδινα βουῶλαι ἐκ τῆς Κρήτης», *ΕΕΒΣ* Β' 1925, 42-49.
- Αναστάσιος Ορλάνδος (1926), «Νεώτεροι ἔρευναί ἐν Ἁγίῳ Τίτῳ τῆς Γορτύνης», *ΕΕΒΣ* Γ' (1926), 301-328.
- Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς (1889), "Vita Andreae cretesi", *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* 5 (1889), 169-179.
- Βασίλης Κ. Παπαζάχος – Κατερίνα Παπαζάχου (1999), *Οι σεισμοὶ τῆς Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη.
- Βασιλική Πέννα (2008), «Νομίσματα ἀπὸ τοῦ χώρου τῆς βόρειας ἐπέκτασης τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου», Αλεξάνδρα Καρέτσου (επιμ.), *Ἡράκλειο, Ἡ ἀγνωστὴ ἱστορία τῆς ἀρχαίας πόλης*, Ἡράκλειο, 203-211.
- Roberto Perna (2012), *L'acropoli di Gortina. La tavola "A" della carta archeologica della città di Gortina, Ichnia, Collana del Dipartimento di Studi Umanistici, Serie Seconda*, 6, Università degli Studi di Macerata.

- Roberto Perna (2015), «Πρόσφατες έρευνες γύρω από το Νότιο Κτήριο της Συνοικίας των Βυζαντινών Οικιών της Γόρτυνας», *ΑΕΚ 3*, τ. Α΄, 575-584.
- Ελευθέριος Πλατάκης (1950), «Οί σεισμοί τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων», *ΚρητΧρον Δ΄* (1950), 463-524.
- Νικόλαος Πλάτων (1947), «Συμβολή εἰς τὸ τοπωνυμικόν, τὴν τοπογραφίαν καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν πόλεων καὶ φρουρίων τῆς Κρήτης. Τὰ τείχη τοῦ Χάνδακος κατὰ τὴν δευτέραν βυζαντινὴν περίοδον», *ΚρητΧρον Α΄* (1947), 239-255.
- Νικόλαος Πλάτων (1950), «Πάλιν περὶ τῶν βυζαντινῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακα», *ΚρητΧρον Δ΄* (1950), 353-360.
- Νικόλαος Πλάτων (1952), «Νέα στοιχεῖα διὰ τὴν μελέτην τῶν βυζαντινῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος», *ΚρητΧρον ΣΤ΄*, 439-459.
- Νικόλαος Πλάτων (1955), «Αἱ ξυλόστεγοι παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κρήτης», *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 12-19 Ἀπριλίου 1953*, Αθήνα, τ.1, 415-432.
- Elisa Chiara Portale, Ilaria Romeo (2000), "Contentitori da trasporto", *Gortina V.3*, 260-410, πίν. XL-LXXXIII.
- Natalia Roulou-Paradimitriou (2005), "Les plaques-boucles byzantines de l'île de Crète (fin VIe-IXe siècle)", *Mélanges Jean-Pierre Sodini, Travaux et Mémoires 15* (Paris 2005), 687-704.
- Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου (2008), «Στιγμές ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Ηρακλείου, Ἀπὸ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἕως τὴν περίοδο τῆς οθωμανικῆς κυριαρχίας (7ος-19ος αἰ.)», *Ηράκλειο*, 149-201.
- Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου (2011), «Τεκμήρια υλικοῦ πολιτισμοῦ στὴ βυζαντινὴ Κρήτη: ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰ.», *Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικῆ Συνεδρίου (Χανιά 1-8 Ὀκτωβρίου 2006)*, Χανιά, Φιλολογικὸς Σύλλογος «ο Χρυσόστομος», τ. Α΄, 381-447.
- Maria Ricciardi (2004), "La basilica e la rotonda di Mitropolis: Primi saggi di restituzione", *Creta Romana e Protobizantina*, τ. II, 651-668.
- Μαρία Ρουσάκη, Γιώργος Μπροκαλάκης, Ιωάννα Τριανταφυλλίδη (2016), «Νέες ανασκαφικὲς ἐρευνες στὸ ἐλληνορωμαϊκὸ νεκροταφεῖο Κνωσοῦ, στὸ χῶρο τοῦ Βενιζελεῖου Νοσοκομείου», *4η Συνάντηση γιὰ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο Κρήτης, Ρέθυμνο 24-27 Νοεμβρίου 2016* (Πρακτικὰ ὑπὸ ἐκδόση).
- M.A. Rizzo (2000), "Terra sigillata africana", *Gortina V.3*, 45-54.
- M.A. Rizzo (2000), "Terra sigillata LRC", *Gortina V.3*, 60-61.
- M.A. Rizzo (2000), "Terra sigillata cypriota tarda", *Gortina V.3*, 65-66.
- Γιάννης καὶ Ἐφη Σακελλαράκη (1987), «Νεολιθικὴ καὶ Μινωικὴ Κρήτη», Νίκος Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη Ἱστορία καὶ Πολιτισμός*, τ. Α΄, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη, 1-130.
- Ian F. Sanders (1982), *Roman Crete, An Archaeological Survey and Gazetteer of Late Hellenistic, Roman and Early Byzantine Crete* (Archaeologists Handbooks to the Roman World), Warminster, Wilts.
- Valnea Santa Maria Scinari (1968), "Lo scavo del tempio sulla sommità del colle", Giovanni Rizza, Valnea Santa Maria Scinari (eds.), *Il santuario sull'arcopoli di Gortina*, Monografie della Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, 1, 2-96.
- Jean-Pierre Sodini (2004), "La naissance de l' habitat médiéval en Méditerranée Byzantine: le cas de Gortyne (VIe-VIIe s.)", *Creta Romana e Protobizantina*, τ. II, 669-686.
- Thomas A. B. Spratt (1865), *Travels and researches in Crete*, London.
- Λιάνα Σταρίδα-Χανιωτάκη (2000), «Πρόσφατες ανασκαφικὲς ἐρευνες στὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ Β Λιμένος Χερσονήσου», *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικῆ Συνεδρίου (1996)*, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ, 383-398.
- Λιάνα Σταρίδα (2011), «Τὸ ἀραβικὸ φρούριο τῆς τάφρου ὅπως ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὴν ανασκαφικὴ ἐρευνα», *Graeco-Arabica XI: Αφιέρωμα στὴν Κρήτη*, Ηράκλειο, Δήμος Ηρακλείου – Institute for Graeco-Oriental and African Studies, 105-118.

- Νικόλαος Σταυρινίδης (1961-1962), «Ειδήσεις άράβων ιστορικῶν περι τῆς άραβοκρατίας έν Κρήτη», *ΚρητΧρον ΙΣΤ΄*, τ. 2 (1961-1962), 74-81.
- Βασιλική Συθιακάκη (1993), «Ιστορικές μαρτυρίες, αρχαιολογικές ενδείξεις», Βασιλική και Μανόλης Συθιακάκης (επιμ.), *Χερσόνησος, Λιμάνι – Πισκοπιανό – Κουτουλουφάρι*, Φιλωνίδειος Πολιτιστικός & Εξωραϊστικός Σύλλογος Λιμένα Χερσονήσου.
- Βασιλική Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη (2007), «“Λύττου δέ έπίνειόν έστιν ή λεγομένη Χερρόνησος...”»: Ιστορικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες για την αρχαία Χερρόνησο», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου «Λύκτος Εύκτιμένη» (Καστέλλι 9-11 Νοεμβρίου 2007)*.
- Βασιλική Συθιακάκη (2010), «Βασιλική Β Χερσονήσου. Απόπειρα νέας ανάγνωσης των ανασκαφικών δεδομένων», *ΑΕΚ 1*, 362-377.
- Βασιλική Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη (2011), «Τα αρχιτεκτονικά γλυπτά του Αγίου Τίτου της Γόρτυνας και η συμβολή τους στη χρονολόγηση του μνημείου», *11ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 2011*, (Πρακτικά υπό έκδοση).
- Βασιλική Συθιακάκη & Νίκος Βασιλάκης (2013), «Οι πρωτοβυζαντινές νεκροπόλεις της Χερσονήσου», *3η Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης, Ρέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013*.
- Βασιλική Συθιακάκη, Ελένη Κανάκη, Χαρά Μπιλμέζη (2015), «Οι παλαιότερες οχυρώσεις του Ηρακλείου: Μια διαφορετική προσέγγιση με βάση τα νεότερα ανασκαφικά δεδομένα», *ΑΕΚ 3*, τ. Α΄, 395-410.
- Βασιλική Συθιακάκη (2016), «Προκαταρκτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων της ανασκαφικής έρευνας στο ναό του Αγίου Τίτου Γόρτυνας κατά τα έτη 2013-2015», *36ο Εαρινό Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης Αρχαιολογίας, Αθήνα, Χριστιανικό και Βυζαντινό Μουσείο, 20-22 Μαΐου 2016*.
- Βασιλική Συθιακάκη (2017), «Το προσκύνημα του Αποστόλου Τίτου στη Γόρτυνα», *3ο Διεθνές Συνέδριο Γόρτυνας (28-30 Σεπτεμβρίου 2017)*, (Πρακτικά υπό έκδοση).
- Rebecca Sweetman (2004), “Late Antique Knossos. Understanding the City: Evidence of Mosaics and Religious Architecture”, *BSA 99* (2004), 315-354, Pl. 36-48.
- Rebecca Sweetman (2005), “Knossos Medical Faculty site: Late Antique graves and other remains”, *BSA 100* (2005), 331-386, pl. 3-9.
- Rebecca Sweetman (2007), “Identification of space through a study of mosaics: the case study, Knossos, Crete”, Ruth C. Westgate, Nick Fisher, Anthony James Whitley (eds.), *Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond, Proceedings of a Conference held at Cardiff University, 17-21 April 2001 (BSA Studies 15)*, 2007, 363-371.
- Rebecca Sweetman (2012), “Memory and Loss in the Late Antique Cities of Knossos and Sparta”, Neil Christie & Andrea Augenti (eds.), *Urbes Extinctae, Archaeologies of Abandoned Cities*, Farnham, 243-273.
- Χριστίνα Τσιγωνάκη (2012), «“πόλεων άνεπίστοις μεταβολαΐς”»: Ιστορικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες από τη Γόρτυνα και την Ελεύθερα της Κρήτης (4ος-8ος αι.)», Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι Βυζαντινές πόλεις, 8ος-15ος αι. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις (συλλογικός τόμος)*, Ρέθυμνο, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 73-100.
- Δημήτρης Τσουγκαράκης (1987), «Η Βυζαντινή Κρήτη», *Κρήτη Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Α΄, 339-404.
- Dimitris Tsougarakis (1988), *Byzantine Crete. From the 5th Century to the Venetian Conquest*, Athens, Historical Publications S.D. Basilopoulos.
- Dimitris Tsougarakis (1990), “The Byzantine Seals of Crete”, Nicolas Oikonomides (ed.), *Studies in Byzantine Sigillography 2* (1990), Washington D. C., Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 137-152.
- Δημήτρης Τσουγκαράκης (2011), «Rites of passage. Από την υστερορρωμαϊκή στη βυζαντινή Κρήτη: οικιστική εξέλιξη και κοινωνικοί μετασχηματισμοί», *Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. Α΄, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «ο Χρυσόστομος», 281-307.

- Άγγελος Χανιώτης (1987), «Κλασική και Ελληνιστική Κρήτη», *Κρήτη Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Α΄, 173-284.
- Άγγελος Χανιώτης (2006), «Ελληνιστική Χερσόνησος», Καλλιόπη Γκαλανάκη, Άγγελος Χανιώτης (επιμ.), *Χερσόνησος, Κτερίσματα της Ελληνιστικής Περιόδου*, Δήμος Χερσονήσου, 13-26.
- Δέσποινα Χατζή-Βαλλιάνου (1988), «Μάταλα», *ΑΔ* 43 (1988), Β2, Χρονικά, 538-542.
- Δέσποινα Χατζή-Βαλλιάνου (1989), *Λεβήν, Η αρχαία Λεβήνα και το Ιερό του Ασκληπιού*, Αθήνα, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Δέσποινα Χατζή-Βαλλιάνου (1989), «Μάταλα», *ΑΔ* 44 (1989) Β2, Χρονικά, 436-438.
- Δέσποινα Χατζή-Βαλλιάνου (1990), «Μάταλα», *ΑΔ* 45 (1990), Β2, Χρονικά, 420-427.
- Mari-Anne Van Spitael (1981), *Cristoforo Buondelmonti, Descriptio Insule Crete et Liber Insularum, cap. XI: Creta (édition critique)*, Στέργιος Σπανάκης (επιμ.), Ηράκλειο, Σύλλογος Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου.
- Yiannis D. Varalis (1999), "Deux églises à chœur triconque de l'Illyricum oriental, Observations sur leur type architectural", *BCH* 123.1 (1999), 195-225.
- Ema Vitale (2008), *La ceramica sovradipinta bizantina di Gortina, Padova (Studi di Archeologia Cretese)*.
- Todd Whitelaw (2000), "Beyond the Palace: A Century of Investigation in Europe's oldest city", *Mycenaean Seminar 1999-2000 (15th March 2000), Knossos Centenary Day, Bulletin of the Institute of Classical Studies*, University of London, 223-226.
- Enrico Zanini (2009), "Il contesti ceramologici del Quartiere Bizantino del Python", *LANX* 4 (2009), 44-72.
- Enrico Zanini (2013), "Creta in età protobizantina: un quadro di sintesi regionale", Demetrios Michaelides, Philippe Pergola, Enrico Zanini (eds.), *The Insular System of the Early Byzantine Mediterranean, Archeology and History, Limina, Archeologie, storie isole e frontiere Mediterraneo (365-1556) 2*, Aix-Marseille – Università di Siena – Πανεπιστήμιο Κύπρου, Oxford, BAR International Series, 173-189.
- Enrico Zanini, Stefano Costa, Elisabetta Giorgi & Elisa Triolo (2015), "The Excavation of the Early Byzantine District near the Python in Gortyn (field seasons 2011-2013): An image of the end of the Mediterranean city", *AEK* 3, τ. Α΄, 565-574.
- Enrico Zanini (2016), "Coming to the End: Early Byzantine Cities after the mid-6th century", *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade 22-27 August 2016, Plenary Papers*, Beograd, The Serbian National Committee of AIEB.